

itudinem amantibus, ut anima misera dæmoniorum turbæ prostitueretur, unius Dei veri castum dedignata complexum. Præfecerunt ergo Proserpinam¹ frumentis germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum Nodotum, involumentis folliculorum deam Volutinam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat, deam Hatelanam; cum segetes novis aristis æquantur, quia veteres æquare hostire dixerunt, deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Floram, lactescentibus deum Lacturnum, maturis deam Matutam; cum runcantur, id est, a terra auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia commemoro, quia me piget quod illos non pudet. Hæc autem paucissima ideo dixi, ut intelligeretur nullo modo eos dicere audere ista numina imperium constituisse, auxisse, conservasse romanum, quæ ita suis quæque adhibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul et segetibus et arboribus non licebat? Quando de armis Cunina cogitaret, cujus præpositura parvulorum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodotus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicæ, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suæ ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

¹ Scilicet à proserpendo.

CAPUT IX.

An imperii romani amplitudo et diuturnitas Jovi fuerit ascribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur.

OMISSA igitur ista turba minorum deorum, vel aliquantum intermissa, officium majorum deorum debemus inquirere, quo Roma tam magna facta est, ut tandiu tot gentibus imperaret. Nimirum ergo Jovis hoc opus est. Ipsum enim deorum omnium dearumque regem esse volunt: hoc ejus indicat sceptrum, hoc in alto colle Capitolium. De isto deo, quamvis a Poëta, dictum convenientissime prædicant, Jovis omnia plena¹. Hunc Varro credit etiam ab his coli, qui unum Deum solum sine simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari. Quod si ita est, cur tam male tractatus est Romæ, (sicut quidem et in cæteris gentibus,) ut ei fieret simulacrum? Quod ipsi etiam Varro ita displicet, ut cum tantæ civitatis perversa consuetudine premeretur, nequaquam tamen dicere et scribere dubitaret, quod hi qui populis instituerunt simulacra, et metum dempserunt, et errorem addiderunt?

¹ Virg. Eglog. III.

CAPUT X.

Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus præfecerunt.

CUR illi etiam Juno uxor adjungitur, quæ dicitur soror et conjux? Quia Jovem, inquit, in æthere accipimus, in aëre Junonem; et hæc duo elementa conjuncta sunt, alterum superius, alterum inferius. Non est ergo ille de quo dictum est, Jovis omnia plena¹; si aliquam partem implet et Juno. An uterque utrumque implet, et ambo isti conjuges et in duobus istis elementis, et in singulis simul sunt? Cur ergo æther datur Jovi, aër Junoni? Postremo ipsi duo satis essent: quid est quod mare Neptuno tribuitur, terra Plutoni? Et ne ipsi quoque sine conjugibus remanerent, additur Neptuno Salacia, Plutoni Proserpina. Nam sicut inferiorem cæli partem, id est, aërem, inquit, Juno tenet; ita inferiorem maris Salacia, et terræ inferiorem Proserpina. Quærunto quemadmodum sarciant fabulas, nec inveniunt. Si enim hæc ita essent, tria potius elementa mundi esse, non quatuor, eorum veteres proderent, ut singula deorum conjugia singulis dividerentur elementis. Nunc vero omni modo affirmaverunt, aliud esse ætherem, aliud aërem. Aqua vero sive superior, sive inferior, utique aqua est: puta quia dissimilis, numquid in tantum ut aqua non sit? Et inferior terra, quid aliud potest esse quam terra, quantalibet diversitate distincta? Deinde ecce jam totus in his quatuor vel tribus elementis corporeus completus est mundus, Minerva ubi erit? quid

¹ Virg. Eglog. iii.

tenebit? quid implebit? Simul enim cum his in Capitolio constituta est, cum ista filia non sit amborum. Aut si ætheris partem superiorem Minervam tenere dicunt, et hac occasione fingere poëtas quod de Jovis capite nata sit; cur non ergo ipsa potius deorum regina deputatur, quod sit Jove superior? An quia indignum erat præponere patri filiam? Cur non de Jove ipso erga Saturnum justitia ista servata est? An quia victus est? Ergo pugnarunt? Absit, inquit: fabularum est ista garrulitas. Ecce fabulis non credatur, et de diis sentiantur meliora: cur ergo non data est patri Jovis, et si non sublimior, æqualis certe sedes honoris? Quia Saturnus, inquit, temporis longitudo est. Tempus igitur colunt, qui Saturnum colunt, et rex deorum Jupiter insinuatur natus ex tempore. Quid enim indignum dicitur, cum Jupiter et Juno nati dicuntur ex tempore, si cælum est ille et illa terra, cum facta sint utique cælum et terra? Nam hoc quoque in libris suis habent eorum docti atque sapientes: neque de figmentis poëticis, sed de philosophorum libris a Virgilio dictum est:

*Tum pater omnipotens fecundis imbribus æther,
Conjugis in lætæ gremium descendit¹.*

id est, in gremium telluris aut terræ. Quia et hic aliquas differentias volunt esse, atque in ipsa terra aliud Terram, aliud Tellurem, aliud Tellumonem putant. Et hos omnes deos habent suis nominibus appellatos, suis officiis distinctos, suis aris sacrisque veneratos. Eamdem terram etiam matrem deorum vocant: ut jam poëtæ tolerabiliora confingant, si secundum istorum, non poëticos, sed sacrorum libros, non solum Juno soror et conjux, sed etiam mater est Jovis. Eamdem terram Cererem, eandem etiam Vestam volunt: cum tamen sæpius Vestam non nisi ignem esse perhibeant, pertinentem ad focos, sine quibus civitas

¹ Virg. Georg. ii.

esse non potest¹; et ideo illi virgines solere servire, quod sicut ex virgine, ita nihil ex igne nascatur². Quam totam aboleri vanitatem et extinguere utique ab illo oportuit, qui est natus ex Virgine³. Quis enim ferat, quod cum tantum honoris et quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescunt etiam Venerem dicere, ut vanescat in ancillis ejus honorata virginitas? Si enim Vesta Venus est, quomodo ei rite virgines a venereis operibus abstinendo servierunt? An Veneres duæ sunt, una virgo, altera mulier? An potius tres, una virginum, quæ etiam Vesta est, alia conjugatarum, alia meretricum? Cui etiam Phœnices donum dabant de prostitutione filiarum, antequam jungerent eas viris⁴. Quæ illarum est matrona Vulcani? Non utique virgo, quoniam habet maritum. Absit autem ut meretrix, ne filio Junonis et cooperario Minervæ facere videamur injuriam. Ergo hæc ad conjugatas intelligitur pertinere: sed eam nolimus imitentur in eo quod fecit illa cum Marte. Rursus, inquirunt, ad fabulas redis. Quæ ista justitia est, nobis succensere, quod talia dicimus de diis eorum; et sibi non succensere, qui hæc in theatris libentissime spectant crimina deorum suorum? Et quod esset incredibile, nisi contestatissime probaretur, hæc ipsa theatra crimina deorum suorum in honorem instituta sunt eorundem deorum.

¹ Ovid. Fast. vi. — ² Cic. ii. de leg. — ³ Isai. vii, 14. — ⁴ V. Euseb. iv. de præparat. Evang. viii, et Athanas. Orat. cont. gent.

CAPUT XI.

De multis diis, quos doctores paganorum unum eundemque Jovem esse defendunt.

Quotquot libet igitur physicis rationibus et disputationibus asserant: modo sit Jupiter corporei hujus mundi animus, qui universam istam molem ex quatuor, vel quot eis placet, elementis constructam atque compactam implet et movet; modo inde suas partes sorori et fratribus cedat; modo sit æther, ut aërem Junonem subterfussam de super amplectatur; modo totum simul cum aëre sit ipse cœlum, terram vero tanquam conjugem eandemque matrem (quia hoc in divinis turpe non est) foecundis imbribus et seminibus foetet; modo autem (ne sit necesse per cuncta discurrere) deus unus de quo multi a Poëta nobilissimo dictum putant;

Deum namque ire per omnes

Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum¹, :

ipse in æthere sit Jupiter, ipse in aëre Juno, ipse in mari Neptunus, in inferioribus etiam maris ipse Salacia, in terra Pluto, in terra inferiore Proserpina, in focus domesticis Vesta, in fabrorum fornace Vulcanus, in sideribus sol et luna et stellæ, in divinantibus Apollo, in merce Mercurius, in Jano initiator, in Termine terminator, Saturnus in tempore, Mars et Bellona in bellis, Liber in vineis, Ceres in frumentis, Diana in sylvis, Minerva in ingeniis: ipse sit postremo etiam in illa turba quasi plebeiorum deorum: ipse præsit nomine Liberi virorum

¹ Virg. Georg. iv.

seminibus, et nomine Liberæ fœminarum : ipse sit Diespiter, qui partum perducit ad diem; ipse sit dea Mena, quam præfecerunt menstruis fœminarum; ipse Lucina, quæ a parturientibus invocetur : ipse opem ferat nascentibus, excipiendo eos sinu terræ, et vocetur Opis; ipse in vagitu eos aperiat, et vocetur deus Vaticanus : ipse levet de terra, et vocetur dea Levana; ipse cunas tueatur, et vocetur dea Cunina : non sit alius, sed ipse in deabus illis, quæ fata nascentibus canunt, et vocantur Carmentes : præsit fortuitis, voceturque Fortuna; in diva Rumina mammam parvulo immulgeat, quia rumam dixerunt veteres mammam; in diva Potina petitionem ministret; in diva Educa escam præbeat : de pavore infantum Paventia nuncupetur; de spe quæ venit, Venilia; de voluptate Voluptia; de actu Agenoria; de stimulis, quibus ad nimium actum homo impellitur, dea Stimula nominetur : Strenia dea sit, strenuum faciendo; Numeria, quæ numerare doceat; Camœna, quæ canere : ipse sit et Deus Consus, præbendo consilia; et dea Sentia, sententias inspirando : ipse dea Juventas, quæ post prætextam excipiat juvenilis ætatis exordia : ipse sit et Fortuna Barbata, quæ adultos barba induat; quos honorare noluerunt, ut hoc qualecumque numen saltem masculinum deum, vel a barba Barbatum, sicut a nodis Nodotum, vel certe non Fortunam, sed quia barbas habet, Fortunium nominarent : ipse in Jugatino deo conjuges jungat, et cum virgini uxori zona solvitur, ipse invocetur, et dea Virginiensis vocetur : ipse sit Mutunus vel Tutunus, qui est apud Græcos Priapus : si non pudet, hæc omnia quæ dixi, et quæcumque non dixi (non enim omnia dicenda arbitratus sum,), hi omnes dii deæque sit unus Jupiter : sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes ejus, sive virtutes ejus, sicut eis videtur, quibus eum placet esse mundi animum; quæ

sententia velut magnorum multumque doctorum est. Hæc si ita sint, (quod quale sit, nondum interim quaero,) quid perderent, si unum Deum colerent prudentiore compendio? Quid enim ejus contemneretur, cum ipse coleretur? Si autem metuendum fuit, ne prætermisæ sive neglectæ partes ejus irascerentur : non ergo ut volunt, velut unius animantis hæc tota vita est, quæ omnes continet deos, quasi suas virtutes, vel membra, vel partes; sed suam quæque pars habet vitam a cæteris separatam, si præter alteram irasci altera potest, et alia placari, alia concitari. Si autem dicitur omnes simul, id est, totum ipsum Jovem potuisse offendi, si partes ejus non etiam singillatim minutatimque colerentur, stulte dicitur. Nulla quippe earum prætermitteretur, cum ipse unus qui habet omnia, coleretur. Nam ut alia omittam, quæ sunt innumerabilia, cum dicunt omnia sidera partes Jovis esse, et omnia vivere atque rationales animas habere, et ideo sine controversia deos esse, non vident quam multos non colant, quam multis ædes non construant, aras non statuunt, quas tamen paucissimis siderum statuendas esse putaverunt, et singillatim sacrificandum. Si igitur irascuntur, qui non singillatim coluntur, non metuunt paucis placatis, toto cælo irato vivere? Si autem stellas omnes ideo colunt, quia in Jove sunt quem colunt, isto compendio possent in illo uno omnibus supplicare. Sic enim nemo irasceretur, cum in illo uno nemo contemneretur, potius quam cultis quibusdam justa irascendi causa illis, qui prætermisæ essent, multo numerosioribus præberetur : præsertim cum eis de superna sede fulgentibus, turpi nuditate distentus præponeretur Priapus.

CAPUT XII.

De opinione eorum, qui Deum animam mundi, et mundum corpus Dei esse putaverunt.

Quid illud, nonne debet movere acutos homines, vel qualescumque homines? Non enim ad hoc ingenii opus est excellentia, ut deposito studio contentionis attendant, si mundi animus Deus est, eique animo mundus ut corpus est, ut sit unum animal constans ex animo et corpore, atque iste Deus est sinu quodam naturæ in se ipso continens omnia, ut ex ipsius anima, qua vivificatur tota ista moles vitæ atque animæ cunctorum viventium pro cuiusque nascentis sorte sumantur, nihil omnino remanere, quod non sit pars Dei. Quod si ita est, quis non videat quanta impietas et irreligiositas consequatur, ut quod calcaverit quisque, partem Dei calcet, et in omni animante occidendo, pars Dei trucidetur? Nolo omnia dicere quæ possunt occurrere cogitantibus, dici autem sine verecundia non possunt.

CAPUT XIII.

De his! qui sola rationalia animantia partes esse unius Dei asserunt.

Si autem sola animalia rationalia, sicut sunt homines, partes Dei esse contendunt, non video quidem, si totus mundus est Deus, quomodo bestias ab ejus partibus

separent? Sed obluctari quid opus est? De ipso rationali animante, id est homine, quid infelicius credi potes, quam Dei partem vapulare, cum puer vapulat? Jam vero partes Dei fieri lascivas, iniquas, impias, atque omnino damnabiles, quis ferre possit, nisi qui prorsus insanit? Postremo, quid irascitur eis, a quibus non colitur, cum a suis partibus non colatur? Restat ergo, ut dicant omnes deos suas habere vitas, sibi quemque vivere, nullum eorum esse patrem cujusquam; sed omnes colendos, qui cognosci et coli possunt; quia tam multi sunt, ut omnes non possint. Quorum Jupiter, quia rex præsidet, ipsum credo ab eis putari regnum constituisse, vel auxisse romanum. Nam si hoc ipse non fecit, quem alium deum opus tam magnum potuisse aggredi credant, cum omnes occupati sint officiis et operibus propriis, nec alter irruat in alterius? A rege igitur deorum regnum hominum potuit propagari et augeri.

CAPUT XIV.

Augmenta regnorum Jovi incongruenter ascribi: cum, si Victoria, ut voluit, dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret.

Hic primum quæro, cur non etiam ipsum regnum deus aliquis est? Cur enim non ita sit, si Victoria dea est? Aut quid ipso Jove in hac causa opus est, si Victoria favet sitque propitia, et semper eat ad illos, quos vult esse victores? Hac dea favente et propitia, etiam Jove vacante vel aliud agente, quæ gentes non subditæ remanerent? quæ regna non cederent? An forte displicet bonis, iniquissima

improbitate pugnare, et finitimos quietos nullamque injuriam facientes ad dilatandum regnum bello spontaneo provocare? Plane si ita sentiunt, approbo et laudo.

CAPUT XV.

An congruat bonis latius velle regnare.

VIDEANT ergo ne forte non pertineat ad viros bonos, gaudere de regni latitudine. Iniquitas enim eorum, cum quibus justa bella gesta sunt, regnum adjuvit ut cresceret: quod utique parvum esset, si quies et justitia finitimorum contra se bellum geri nulla provocaret injuria: ac felicioribus sic rebus humanis omnia regna parva essent concordie vicinitate lætantia; et ita essent in mundo regna plurima gentium, ut sunt in urbe domus plurimæ civium. Proinde belligerare et perdomitis gentibus dilatare regnum, malis videtur felicitas, bonis necessitas. Sed quia pejus esset, ut injuriosi justioribus dominarentur, ideo non incongrue dicitur etiam ista felicitas. Sed procul dubio felicitas major est, vicinum bonum habere concordem, quam vicinum malum subjugare bellantem. Mala vota sunt, optare habere quem oderis, vel quem timeas, ut possit esse quem vincas. Si ergo justa gerendo bella, non impia, non iniqua, Romani imperium tam magnum acquirere potuerunt, numquid tanquam aliqua dea colenda est etiam iniquitas aliena? Multum enim ad istam latitudinem imperii eam cooperatam videmus, quæ faciebat injuriosos, ut essent cum quibus justa bella gererentur, et auferetur imperium. Cur autem et iniquitas dea non sit, vel exter-narum gentium, si Pavor et Pallor et Febris dii romani

esse meruerunt? His igitur duabus, id est, aliena iniquitate et dea Victoria, dum bellorum causas iniquitas excitat, Victoria eadem bella feliciter terminat, etiam feriato Jove, crevit imperium. Quas enim hic partes Jupiter haberet, cum ea quæ possent ejus beneficia putari, dii habentur, dii vocantur, dii coluntur, ipsi pro suis partibus invocantur? Haberet autem hic etiam ille aliquam partem, si regnum etiam ipse appellaretur, sicut appellatur illa Victoria. Aut si regnum munus est Jovis, cur non et victoria munus ejus habeatur? Quod profecto haberetur, si non lapis in Capitolio¹, sed verus « Rex regum et Dominus dominantium » cognosceretur atque coleretur².

CAPUT XVI.

Quid fuerit quod Romani omnibus rebus et omnibus motibus deos singulos, deputantes, ædem Quietis extra portas esse voluerunt.

MIROR autem plurimum, quod cum deos singulos singulis rebus et pene singulis motibus attribuerent, vocaverunt deam Agenoriam, quæ ad agendum excitaret; deam Stimulam, quæ ad agendum ultra modum stimulareret; deam Murciam, quæ propter modum non moveret; ac faceret hominem, ut ait Pomponius (20), murcidum, id est, nimis desidiosum et inactuosum; deam Streniam, quæ faceret strenuum; his omnibus diis et deabus publica sacra facere susceperunt: Quietem vero appellantes, quæ faceret quietum cum ædem haberet extra portam Collinam, publice illam suscipere noluerunt. Utrum

¹ Vide supra lib. II, c. 29. — ² Apoc. XVII, 14. XIX, 16 et I Tim. VI, 15.

indicium fuit animi inquieti, an potius ita significatur est, qui illam turbam colere perseveraret, non plane deorum, sed dæmoniorum, eum quietem habere non posse: ad quam vocat verus Medicus, dicens: « Discite a me, » quia mitis sum, et humilis corde; et invenietis requiem » animabus vestris.¹ »

CAPUT XVII.

An si Jovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit æstimari.

AN forte dicunt, quod deam Victoriam Jupiter mittat, atque illa tanquam regi deorum obtemperans, ad quos jusserit veniat, et in eorum parte considat? Hoc vere dicitur, non de illo Jove, quem deorum regem pro sua opinione confingunt; sed de illo vero rege speculorum, quod mittat non Victoriam, quæ nulla substantia est, sed Angelum suum, et faciat vincere quem voluerit; cujus consilium occultum esse potest, iniquam non potest. Nam si Victoria dea est, cur non deus est et triumphus, et victoriæ jungitur vel maritus, vel frater, vel filius? Talia quippe isti de diis opinati sunt, qualia si poëtæ fingerent, atque a nobis exagitantur, responderent isti ridenda esse figmenta poëtarum, non veris attribuenda numinibus: et tamen se ipsi non ridebant, cum talia deliramenta non apud poëtas legebant, sed in templis colebant. Jovem igitur de omnibus rogarent, ei uni tantummodo supplicarent. Non enim quo misisset Victoriam, si dea est et sub illo rege est, posset ei audere resistere, et suam potius facere voluntatem.

¹ Matth. xi, 29; et Jerem. vi, 16.

CAPUT XVIII.

Felicitatem et Fortunam qui deas putant, qua ratione secernunt.

QUID quod et Felicitas dea est? Ædem accepit, aram meruit, sacra ei congrua persoluta sunt. Ipsa ergo sola coleretur. Ubi enim ipsa esset, quid boni non esset? Sed quid sibi vult, quod et Fortuna dea putatur, et colitur? An aliud est felicitas, aliud fortuna? Quia fortuna potest esse et mala: felicitas autem si mala fuerit, felicitas non erit. Certe omnes deos utriusque sexus, (si et sexum habent,) non nisi bonos existimare debemus. Hoc Plato dicit¹, hoc alii philosophi, hoc excellentes reipublicæ populorumque rectores. Quomodo ergo dea fortuna aliquando bona est, aliquando mala? An forte quando mala est, dea non est, sed in malignum dæmonem repente convertitur? Quot sunt ergo deæ istæ? Profecto quotquot homines fortunati, hoc est, bonæ fortunæ. Nam cum sint et alii plurimi simul, hoc est, uno tempore, malæ fortunæ, numquid si ipsa esset, simul et mala esset et bona; his aliud, illis aliud? An illa quæ dea est, semper bona est? Ipsa est ergo felicitas: cur adhibentur duo nomina? Sed hoc ferendum est: solet enim et una res duobus nominibus appellari. Quid diversæ ædes, diversæ aræ, diversa sacra? Est causa, inquiunt, quia felicitas illa est, quam boni habent præcedentibus meritis; fortuna vero quæ dicitur bona sine ullo examine meritorum fortuitu accidit hominibus et bonis et malis, unde etiam fortuna nominatur. Quomodo ergo bona est, quæ sine ullo iudicio

¹ Plato II, de republica.